

БОРОТЬБА ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ ПРОТИ АСИМІЛЯЦІЙНО-РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНЦІВ ВОЛИНИ (1929-1939)

Одним із найактуальніших питань історії України залишається проблема польсько-українських відносин. Поляки – споконвічні сусіди українців, тому не дивно, що між цими народами завжди існували дуже тісні історичні зв'язки. На жаль, дуже часто стосунки між українцями та поляками були радше ворожими, ніж добросусідськими, головним чином через прагнення Польщі загарбати якщо не всі, то бодай частину українських земель. Навіть сьогодні, коли між Україною та Польщею на міждержавному рівні встановлено цілком нормальні відносини, деякі польські політичні та громадські діячі ще марять “Польщею від Варшави до Києва” і вперто твердять про “польське місто Львів”. Тому виникає потреба дослідити витоки польсько-українського конфлікту та причини його загострення в 1920-1940-х рр.

Ще одним важливим питанням історії України, яке порушується у статті, є розгортання українського національно-визвольного руху в 1929-1939 рр., пов'язане передусім із діяльністю Організації Українських Націоналістів. У даному дослідженні розглядаються події, що відбувалися на території Західної Волині, тобто сучасних Волинської та Рівненської областей, а також північно-східних районів Тернопільської області (надалі цей регіон називатимемо “Волинь”). Хронологічні рамки дослідження – 1929–1939 рр, тобто період від створення ОУН до падіння у вересні 1939 р. Другої Польської Республіки внаслідок німецько-польської війни. З метою глибшого вивчення причин тогочасного загострення польсько-українського конфлікту політика польської влади щодо українського населення Волині розглядається від 1920 р. – моменту, коли Польща встановила фактичний контроль над Волинськими землями.

Джерельною базою даного дослідження стали перш за все документи регіональних органів польської влади, насамперед Волинсько-

го воеводського управління та органів прокуратури, поліції, суду, а також окремі документи ОУН та матеріали адвоката Степана Шухевича. Більшість названих джерел знаходиться у фондах Державних архівів Волинської та Рівненської областей та Центрального державного історичного архіву у м. Львові.¹ Було також використано опубліковані матеріали та статистичні дані з джерел польського, українського та радянського походження.² Крім того, цінні відомості взято зі спогадів учасників та очевидців тодішніх подій, матеріалів тогочасної преси³

Використану літературу можна поділити на дві групи: закордонна й українська. До першої належать переважно праці польських авторів, які допомагають краще зрозуміти політичне і соціально-економічне становище Західноукраїнських земель у 1921-1939 рр.⁴ Багатий фактичний матеріал та об'єктивний погляд на проблему польсько-українських відносин — характерні риси досліджень, які

¹ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. 1 (Волинська воеводська команда державної поліції), оп. 2, спр. 3837, 7229, 8086; ф. 46 (Волинське воеводське управління), оп. 9, спр. 4671; оп. 9а, спр. 243а, 463, 670, 763, 889, 1031, 1035, 1077, 3579; ф. 216 (Прокурор Луцького окружного суду), оп. 3, спр. 1922, 1954; Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. 33 (Прокурор Рівненського окружного суду), оп. 4, спр. 64, 69, 70, 71, 78, 84, 90, 97; оп. 5, спр. 128; Центральный державный исторический архив в Львові, ф. 205 (Прокурор Львівського апеляційного суду), оп. 1, спр. 138, 1035; ф. 371 (Степан Шухевич — адвокат), оп. 1, спр. 82, 99, 110; *Monografia OUN na Wołyniu. Łuck, 1935* (ДАРО, фонд бібліотеки, інв. №877).

² *Відновлення Української Держави в 1941 році. Нові документи і матеріали*. — К., 2001; *За волю народну. Боротьба трудящих Ровенщини за соціальне та національне визволення та возз'єднання з Радянською Україною (1921-1939)*. Документи і матеріали. — Львів, 1964; *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. — Warszawa, 1924. — № 78; *Rocznik Wołyński*. T. 3. — Równe, 1934.

³ Сивіцький М. *Записки сірого воляняка*. — К., 2000; Українська гімназія в Луцьку. *Спогади 1918-1939*. — Луцьк, 1998; Шумук Д. *Пережитте й передумане. Спогади й роздуми українського дисидентства-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України*. — Детройт, 1983; Шухевич С. *Моє життя. Спогади*. — Лондон, 1991; *Заграв (Львів). 1923. 15 жовтня (по конфіскації наклад другий)*; *Віче (Луцьк)*, 1995, 20 жовтня; *Волинь (Рівне)*, 2002, 15 листопада.

⁴ *Studnicki W. Ziemie wschodnie. Stan gospodarczy i widoki rozwoju*. — Warszawa, 1929; *Torzecki R. Kwestia ukrańska w polityce III Rzeszy (1933-1945)*. — Warszawa, 1972; *Woloszynowski I. Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów*. Łuck, 1929; *Zaremba P. Historia dwudziestolecia (1919-1939)*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991; Матвеев Г., Федевич К. *Акція навернення українського населення Волині до католицизму в 1937-1939 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1998. Вип. 33. С. 169-177.

побачили світ в Україні.⁵ Окремо слід виділити працю українського історика з діаспори Петра Мірчука “Нарис історії Організації Українських Націоналістів”, яка є найґрунтовнішим дослідженням з історії ОУН міжвоєнного періоду; фундаментальне видання “Історія міст і сіл Української РСР”, де попри певну тенденційність можна знайти багато інформації про життя західноукраїнського села в міжвоєнний період; матеріали польсько-українського семінару “Важкі питання”, які присвячені польсько-українським взаєминам і мають дещо дискусійний характер; а також видання ОУН “Твори себе сам”⁶.

Причиною виникнення будь-якого національно-визвольного руху завжди є загарбницька політика однієї нації стосовно іншої. Без поневолювача нема й поневоленого, який мусить боротися за свої права, а відтак національно-визвольний рух втрачає будь-які підстави для свого існування.

У ході визвольних змагань 1917-1921 рр. українці зазнали поразки і втратили здобуту з такими труднощами державність, а українські землі були поділені між СРСР, Польщею, Румунією та Чехо-Словакчиною. До складу Польщі відійшли Західноукраїнські землі: Східна Галичина, Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя та Засяння, які вона захопила й утримувала в ході польсько-української війни 1918-1919 рр. та радянсько-польської війни 1920-1921 рр. Це становище було закріплене Ризьким мирним договором від 21 березня 1921 р. та ухвалою Ради Послів Антанти від 15 березня 1923 р. Загалом, згідно з даними перепису

⁵ Баган О. *Націоналізм і націоналістичний рух. (Історія та ідеї)*. – Дрогобич, 1994; Денищук О. *Книга Пам'яті і Слави Волині*. – Рівне, 2001. – Т. 2. Ч. 1; Рівне, 2001. – Т. 3; Рівне, 2002. – Т. 5; Коржан М. *Фрагмент діяльності ОУН на північних землях Західної України // Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен, 1974; Кульчицький С. В. *Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)*. К., 1999; Субтельний О. *Україна. Історія*. – К., 1993; Чоповський М. *Криваві події на Західній Україні. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях 1920-1953 рр.* – Львів, 1998; Баран З. *До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // Вісник Львівського університету. Серія історична*. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 146-153; Кучерпа М. М. *“Тасмій борець”*. (Про долю І. В. Скоп'юка) // *“Роде наш красний...” Волинь у долях краю і людських документах*. – Луцьк, 1996. – Т. 1. – С. 302-305; Липишчук О. *Національні права українців у польському судочинстві міжвоєнного періоду // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. – Львів, 2001. – Вип. 4. С. 235-243; Рожик М. *Репресії проти політ'язнів у Польщі. 1929-1939 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній красназвич часопис*. – Івано-Франківськ, 2001. – №5-6. – С. 329-333; Кошар В. *Політика Польщі щодо українців Галичини: основні напрямки та етапи // Галичина. Науковий і культурно-просвітній красназвич часопис*. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 290-295.

⁶ *Polska-Ukraina: Trudne pytania*. – Warszawa, 1998. – Т. 1-2; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. – Т. 1. – Мюнхен-Лондон-Нью-Йорк, 1968; *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область*. – К., 1973; Я. Л. *Твори себе сам*. Б. м. в., 1953.

1921 р. українці становили 14,3 відсотка населення Польщі, а у Волинському воєводстві частка українців становила 68,4 відсотка⁷.

Першочерговою метою політики польського уряду щодо загарбаних Західноукраїнських земель була цілковита їх інтеграція до складу Польщі. Тому польські владні та громадсько-політичні структури докладали всіх зусиль для державної та національної асиміляції українського населення на підвладних Польщі територіях, у тому числі й на Волині. Один із провідних польських державних та політичних діячів Станіслав Грабський ще в 1922 р. стверджував, що через двадцять п'ять років українців у Польщі не буде взагалі, бо "вірив в їх колонізацію"⁸. Якравими проявами окупаційної та асиміляційної політики Польщі стали розпорядження волинського воєводи. Так, закони про військове осадництво від 17 грудня 1920 р. та 14 березня 1932 р. та закон про аграрну реформу від 28 грудня 1925 р. передбачали вилучення великої частки земельних ресурсів на користь зайд-осадників, чим завдавали великої шкоди економічним інтересам українського селянства. Заборона української мови на території воєводства від 21 травня 1921 р. і мовні закони Грабського від 31 липня 1924 р. обмежували сферу вживання української мови, особливо в судівництві та освітній галузі. Закон про часткову зміну устрою територіального самоврядування від 23 березня 1933 р. означав фактичне підпорядкування їх державній адміністрації. Згідно з законом про кооперацію від 13 березня 1934 р., Ревізійний Союз Українських Кооперативів змушений був передати 430 українських кооперативів Волині, Полісся і Холмщини під контроль польських державних кооперативних установ. Прийнятий 1 вересня 1928 р. кримінальний кодекс дозволяв розглядати практично будь-яку політичну діяльність як політичний злочин⁹. 17 червня 1934 р. цей кодекс був доповнений положеннями, що дозволяли карати осіб, які загрожують безпеці, спокою і громадському порядку. Практичним втіленням цих доповнень став концтабір Береза-Картузька, куди люди потрапляли, не пройшовши звичайної юридичної процедури¹⁰.

Національна асиміляція українців посилилась у 1930-1935 рр. і особливо гострих форм набрала в 1935-1939 рр., після смерті маршала Пілсудського, коли кермо влади перехопила вкрай шовіністично налаштована військова кліка. У березні 1939 р. доктрина "зміцнення

⁷ *Polska-Ukraina: Trudne pytania.* – Warszawa, 1998. – Т. 1-2. – С. 20.

⁸ *Zaremba P. Historia dwudziestolecia (1919-1939).* S. 226.

⁹ *DURP.* Warszawa, 1924. № 78. *Poz.* 757; *За волю народну.* С. 13-14; *Баран З.* До питання про аграрну політику... – С. 149; *Литвичук О.* Національні права українців... С. 236; *Рожик М.* Репресії проти політв'язнів у Польщі. С. 330; *Комар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини... – С. 291-293.

¹⁰ *Рожик М.* Репресії проти політв'язнів у Польщі. – С. 330-331.

польськості” стала офіційною стратегією уряду Польщі щодо українського питання¹¹. Ситуацію погіршувало свавілля місцевих чиновників-шовіністів, які керувалися не лише інструкціями з Варшави, але й власними прихимами.

Політика “зміцнення польськості на східних окраїнах” з певними змінами стала ідеологічною основою для діяльності польських органів влади на Волині. До складу Волинського воєводства входила майже вся територія сучасних Рівненської та Волинської областей, а також північно-східні райони Тернопільської області. У 1928–1938 рр. посаду волинського воєводи обіймав Ян Генрик Юзевський*. З його іменем пов’язаний т. зв. “волинський експеримент”, суть якого полягала в поступовій державній асиміляції українців Волині шляхом їхньої співпраці з поляками в усіх галузях політичного, економічного, культурно-освітнього життя. З цією метою Юзевський підтримував угодівську партію Волинське Українське Об’єднання і навіть продав українським селянам частину парцельованих державних земель, чим послабив земельний “голод” на Волині. Проте багато його зусиль виявилися даремними як через опір українців, так і через опір шовіністично налаштованих представників військових та адміністративних кіл. Ось як про це пише у своїх спогадах очевидець та учасник тих подій відомий історик Микола Сивіцький: “У наших селах про “волинську політику” мало хто чув, а коли де й знали, то під прапор ВУО не рвалися. Народ не хотів з поляками в’язатися...”¹² Дискримінаційна політика щодо національних меншин не викликала з боку українців очікуваної підтримки асиміляційної політики Юзевського, після чого провал “волинського експерименту” став очевидним.

Навесні 1938 р. Юзевського, який активно виступив проти “ревіндикаційної акції”, за наполяганням військових та деяких волинських чиновників перевели на посаду Лодзького воєводи, а його наступником став Олександр Гавке-Новак, прихильник повної національної асиміляції українців Волині. У лютому 1939 р. декретом міністра внутрішніх справ була затверджена програма державної політики на Волині, в основу якої ліг курс на безоглядну асиміляцію непольського населення Волині (1.814.770 осіб із загального числа 2.174.410 осіб)¹³. Особливо на-

¹¹ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4671. – Арк. 14-18.

Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини... – С. 293.

* З невеликою перервою, бо з грудня 1929 р. по червень 1930 р. Юзевський був міністром внутрішніх справ Польщі.

¹² Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – К., 2000. – С. 68.

¹³ ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 4671, арк. 14-18. Український православний календар на 1938 р. С. 105.

голошувалось на придушенні українського націоналістичного руху, що становив серйозну небезпеку для територіальної цілісності Польщі.

Західна Україна була своєрідною “внутрішньою колонією” Польщі. Тут дешево скуповували продовольство та сировину і дорого продавали готові товари, виготовлені переважно в центральній Польщі. Це зумовлювалося тим, що більша частина населення Західної України (близько 80 відсотків) займалася сільським господарством, а в промисловості було задіяно лише 8 відсотків населення¹⁴. При цьому заробітки більшості мешканців були приблизно вдвічі нижчі, ніж у західних воєводствах Польщі. Так, наприклад, у Познанському воєводстві середня платня робітника становила від 3,5 до 5 злотих за день, тоді як у східних воєводствах вона здебільшого не перевищував 1,5–1,8 злотого¹⁵. За проданий пуд жита (понад 16 кг) селянин міг придбати лише 18 коробок сірників; за аршин сукна треба було заплатити 4 пуди жита*, за 1 кг цукру – майже 20 кг пшениці¹⁶.

Згадані закони негативно позначалися на становищі українського населення Волині, яке зазнавало постійних утисків з боку польської влади в культурно-освітній, релігійній, соціальній та економічній сферах. У 1920 р. розпочалася колонізація Галичини й Волині. Військовим та цивільним осадникам надавалися великі наділи найкращих земель і щедрі фінансові субсидії, а також високооплачувані посади поліцейських, поштових, залізничних працівників та дрібних чиновників. Протягом 1921–1923 рр. уряд планував “осадити” на “східних околицях” 40 тисяч польських колоністів, розраховуючи збільшити частку польського населення на території східних воєводств до 30 відсотків. З цією метою осадникам було виділено 112 тис. га землі на Волині і 113 тис. га на Поліссі¹⁷. Це значно погіршило економічне становище українських селян, адже багатьом із них загрожувало малоземелля, а то й безземелля. Так, наприклад, у селі Хорів Здолбунівського повіту в селян було відібрано 318 га орендованої землі і передано осадникам (кожному — від 15 до 45 га); переважна ж більшість селянських господарств мала лише по 2–3 га землі¹⁸. У Ярославичах Дубненського повіту польська влада поселила 9 осадників, виділивши їм 150 га землі, тоді як у користуванні селян перебувало лише 475 із 867 га (у 1939 р. село

¹⁴ Субтельний О. *Україна. Історія*. – С. 530.

¹⁵ Zaremba P. *Historia dwudziestolecia*. – S. 381.

* Дані 1923 р.; для порівняння: в 1914 р. вартість аршина сукна дорівнювала вартості пуда жита.

¹⁶ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область*. – К., 1973. – С. 240, 281, 403, 449.

¹⁷ Кульчицький С. В. *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*. – К., 1999. – С. 289.

¹⁸ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область*. – С. 464.

налічувало 315 дворів)¹⁹. У селі Пляшева того ж повіту осадники отримали 193 га найкращих земель, залишивши тамтешнім українським селянам всього 300 га²⁰. Щоб створити земельний фонд для наділення військових осадників, 1800 га землі з Бистрицького* маєтку колишнього Селянського поземельного банку передали до державної скарбниці, позбавивши селян права оренди на 1559 га орної землі та пасовиськ. 18 липня 1925 р. група депутатів сейму писала в інтерпеляції на ім'я Голові Ради Міністрів про становище бистрицьких селян: «Виселені та позбавлені праці споконвічні самостійні селяни змушені залишати свої родинні вогнища та розходитись по околицях як жебраки. А деякі селяни за користування колишньою своєю землею повинні віддавати 2/3 врожаю новим власникам землі — польським осадникам»²¹. У 1922-1926 рр. на постійне проживання у східні воєводства прибуло 10341 сім'я військових осадників, а протягом 1919-1929 рр. у Західній Україні було утворено близько 77 тис. військових і цивільних осадницьких господарств, які володіли понад 600 тис. га землі²². У 1934 р. на Рівненщині було 1426 військових осадницьких господарств, яким виділили 24208 га землі; усього ж на території всієї Волині у той час проживало 3680 осадників²³. До 1938 р. на терени Галичини і Волині прибуло понад 300 тис. поляків; із них 200 тисяч оселилися в сільській місцевості, а 100 тисяч — у місті²⁴.

Держава субсидувала осадників: згідно з рішеннями Ради Міністрів від 23 березня 1921 р. і 26 квітня 1922 р. був створений фонд допомоги військовим осадникам. Українське селянство, навпаки, знемагало під тягарем податків: у 1926 р. сума прямих і непрямих податків у середньому складала 534 злотих, а в 1930 р. — 1000 злотих²⁵. Грабіжницькими щодо малоземельного селянства були і ставки земельного податку: за ділянку до 5 га — 2,26 злотого за гектар, від 15 до 60 га — 1,89 злотого, понад 2000 га — 1,7 злотого²⁶.

¹⁹ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* — С. 415.

²⁰ *Rocznik Wołyński. T. 3. — Równe, 1934.* — S. 539.

* Село Бистричі входило до складу тодішнього Костопільського повіту (сьогодні належить до Березнівського району Рівненської області).

²¹ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* — С. 118–119.

²² Кульчицький С. В. *Україна між двома... С. 290; Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі... — С. 149.*

²³ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* — С. 33; Матвєєв Г., Федєвич К. Акція навернення українського населення Волині до католицизму в 1937-1939 роках // *Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 33.* — Львів, 1998. — С. 170.

²⁴ Субтельний О. *Україна. Історія.* — С. 526.

²⁵ *Studnicki W. Ziemie wschodnie.* — S. 72; *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* — С. 34.

²⁶ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* — С. 221.

Права українців обмежувалися і в отриманні високооплачуваної роботи, одним із головних видів якої була державна служба. Так, у 1923 р. із 3450 службовців польських судових органів українці становили лише 10 відсотків (331 суддя, прокурор та слідчий і 76 стажистів), причому у вищих судах українців було лише 11 (із числа 307 штатних працівників)²⁷. В адміністративному апараті Волинського воєводства українців майже не було: в 1923 р. з 283 осіб, які працювали у воєводському й повітових управліннях, 274 були поляками (переважно з центральних районів Польщі), а в магістраті міста Березне (Костопільський повіт) не було жодного українця²⁸. У 1934 р. на цілу Волинь, де проживало близько 1,5 млн. українців і майже 670 тис. представників інших національностей, було всього 23 гмінні війти української національності²⁹.

У 1921 р. розпочалася кампанія з усунення українців від роботи у сфері залізничного транспорту. Зокрема, в Рівному та Здолбуніві втратили роботу близько 80 відсотків українців-залізничників. У 1921 р. на станції Оженин (Здолбунівський повіт) залишилися працювати лише 5 українських сімей; українці з ін. 35 родин були звільнені. Масові звільнення серед українців-залізничників відбулися і на станції Радивилів. Для одержання роботи громадянам некаатолицького віросповідання пропонували прийняти католицизм³⁰. Це було одним із виявів релігійної дискримінації православного українського населення Волині. Про масштабні релігійних утисків свідчать такі дані: із 389 православних храмів, що діяли на Волині до Першої світової війни, напередодні Другої світової війни зберігся лише 51³¹. Великих страждань зазнали українці через розпочату Корпусом Охорони Прикордоння (далі — КОП) на зламі 1937–38 рр. кампанію насильницького обернення православних на католиків (т. зв. “ревіндикація” *). Активну участь у ній, окрім КОП, брали військово міністерство (за ходом акції слідкував перший заступник військового міністра Польщі, а також представники II відділу Генерального штабу), низка польських громадських організацій та католицький клір. Згодом, коли волинським воєводою став Гавке-Новак, до цієї акції долучилася й місцева адміністрація. “Ревіндикації” набрала найбільш брутальних форм: поляки силою захоплювали, а часом і руйнували церкви, створювали не-

²⁷ Липитчук О. *Національні права українців у польському судочинстві...* – С. 238.

²⁸ Кульчицький С. В. *Україна між двома...* С. 283–284; *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* – С. 111.

²⁹ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933-1945).* – Warszawa, 1972. – S. 61-62; *Український православний календар на 1938 р.* – Крем'янець, 1938. – С. 105.

³⁰ *Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область.* – С. 312, 455, 529.

³¹ Кульчицький С. В. *Україна між двома...* С. 298; Субтельний О. *Україна. Історія.* С. 530.

* Дослівно перекладається з польської мови як “повернення втраченої власності”.

стерпні умови життя для “відмовників”. Так, непокірних часто затримували й били солдати КОП (коли йшлося про молодих українців, то прикордонники заявляли, що билися з ними “за дівчат”); найсвідоміших українців виселяли за межі прикордонної зони (т. зв. “граничного пасу”) тощо. При цьому зміна віросповідання ототожнювалася зі зміною національності. Особливого розголосу набули події в селах Гриньки та Молоткове Кременецького повіту, де православні українці, доведені до відчаю двомісячним тиском польських прикордонників, були змушені перейти в католицьку віру³². Точну кількість “новонавернених” визначити важко, але згідно з даними, вона становила 10-12 тис. осіб³³. Акція супроводжувалася насильством і викликала глибоке обурення серед українців Волині, зародила ненависть не лише до Польської держави, а й до місцевого польського населення, яке брало активну участь у “ревідикації”.

Дискримінаційна політика проводилася щодо українців у галузі шкільництва. На Волині в 1922–23 навчальному році функціонувало близько 400 українських шкіл (із загальної кількості 2694 шкіл), а в 1932–33 н. р. — всього 4. Завдяки впертій боротьбі українців за свої права до 1937 р. кількість українських шкіл зросла до 8 (для порівняння: чехи, німці та євреї разом мали у 1932–1933 н. р. 140 національно-визвольних шкіл)³⁴. Полонізація освіти почалася відразу ж після окупації поляками Волині. Уже в 1921 р. викладання польською мовою було запроваджено в усіх українських школах Корецької гміни Рівненського повіту, причому було ліквідовано навіть декілька приватних українських шкіл. Перевели було на польську мову навчання й початкову школу в Оржеві того ж повіту. У селі Вілія Здолбунівського повіту в 1921 р. 90 відсотків населення становили українці, але й там школу зробили двомовною (утраквістичною), де більшість предметів викладалася польською мовою, а українську мову викладали лише двічі на тиждень. Підручники українською мовою коштували вдсятеро дорожче за польські і були фактично недоступні для дітей бідняків. В Острозі, де в 1921 р. проживало 2614 українців і 2012 поляків, у всіх школах було запроваджено викладання польською мовою³⁵. Після прийняття мовних законів Грабського полонізація шкільництва набрала ще більших обертів і вже в 1928 р. на території Волинського воєводства, де українці становили 70,1 відсотка населення, залишалася тільки 5 початкових шкіл з українською мовою

³² Матвєєв Г., Федєвич К. Акція навернення українського населення Волині... С. 170–174.

³³ Матвєєв Г., Федєвич К. Акція навернення українського населення Волині... С. 177.

³⁴ Кульчицький С. В. Україна між двома... С. 319–320; Субтельний О. Україна. Історія. С. 537; Чоповський М. Криваві події на Західній Україні. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях 1920–1953 рр. — Львів, 1998. — С. 30.

³⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. — С. 375, 439, 449, 508.

навчання (0,42 відсотка від загальної кількості), а частка утравквістичних шкіл сягала 35 відсотків³⁶. У 1931 р. на одну польську гімназію припадало 16 тис. поляків, а на одну українську — 230 тис. українців³⁷. Однокимися світочами української середньої освіти були приватні гімназії в Луцьку, Рівному та Кременці, які випустили чимало національно свідомих юнаків та дівчат. На всю Польщу був лише один вищий навчальний заклад із українською мовою викладання — Львівська богословська академія, де навчалося 600 студентів³⁸. Досить точно змальовує тогочасну ситуацію уривок з оповідання “Сон”, надрукованого в націоналістичному часописі “Заграва”: “Хочеш ходити до української школи, навіть народньої, — їдь у Прагу. Хочеш працювати в якій-небудь нашій інституції— також туди, бо там все.— А народ? — Народ залишився на місцях”³⁹. З огляду на майже повну ліквідацію українських шкіл на теренах Волині дуже важливу культурно-освітню роль відігравали такі громадські організації, як “Просвіта” (на Західній Україні налічувала понад 360 тис. членів), “Союз українок” (100 тис. членів), “Рідна Школа”, до яких горнулася майже вся освічена українська молодь. Польська влада, яка вбачала в національно свідомій українській інтелігенції неабияку загрозу для себе, всіляко перешкоджала діяльності цих організацій, відмовляючи у видачі дозволів, вдаючись до поліційних акцій, а часом прямо забороняючи їхню діяльність. Так, наприклад, у 1932 р. була ліквідована “Просвіта” в Дермані, а в 1934 р. — у Володимирі-Волинському⁴⁰.

Політика польської влади щодо українського населення як на Західній Україні в цілому, так і на Волині зокрема, базувалася на трьох принципах — асиміляції (намагання підкорити собі українців у духовній сфері), колонізації (прагнення узалежнити економіку Західної України від корінних польських земель) та репресіях (намагання зламати непокірних фізично). Колоніально-поліційні методи управління, які польська влада застосовувала на Західноукраїнських землях, спричинили появу українського національно-визвольного руху. Керівництво волинської поліції змушене було константувати: “Український елемент на Волині, який не має єдиного політичного спрямування, зате має глибоку ненависть до Польщі й усього польського, готовий належати до будь-якої організації, аби тільки вона мала на меті боротьбу з Польщею”⁴¹.

³⁶ Woloszynowski I. *Województwo Wolyńskie w swiecie...* S. 179.

³⁷ Субтельний О. *Україна. – Історія.* – С. 538.

³⁸ Кульчицький С. В. *Україна між двома...* – С. 321.

³⁹ *Заграва (Львів).* 1923. 15 жовтня (по конфіскації наклад другий).

⁴⁰ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1031. – Арк. 1; *Волинь (Рівне).* 2002. 15 листопада.

⁴¹ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 7зв.

Політика польської влади викликала невдоволення серед українців, яке чудово живило різноманітні форми руху опору. Їх найдоцільніше класифікувати за “орієнтаційною” ознакою: спрямовані на здобуття для українців належних прав у межах Польщі, орієнтовані на СРСР та орієнтовані на відновлення незалежної Української Держави. У першій групі найбільш потужним було Українське національно-демократичне об’єднання, другу групу очолювала Комуністична партія Західної України, а націоналісти об’єдналися в лавах ОУН.

Політика Польської держави породила в серцях українців зневіру в можливість поліпшити своє становище легальним шляхом і сприяла популярності радикальних партій. У 1920-х роках великою підтримкою в населення користувалися комуністи, але після створення в 1929 р. ОУН та голодомору 1932-1933 рр. в УРСР вони почали швидко втрачати свої впливи на користь ОУН, яка з середини 1930-х рр. стала наймогутнішою українською політичною силою на теренах Західної України.

Історію діяльності ОУН на Волині можна поділити на три періоди: 1929-1934 рр. (період організації структурних одиниць ОУН на базі осередків УВО і підпілних пластових центрів та закріплення позицій нових формувань на Волині); 1935-1937 рр. (період бурхливої розбудови ОУН і активного витіснення комуністів); 1938-1939 рр. (період поширення впливу ОУН майже на всю Волинь та активної підготовки до майбутньої війни).

Ще після горезвісної постанови Ради Послів Антанти від 15 березня 1923 р. українські націоналісти, головним ідеологом яких був Дмитро Донцов, згуртувалися навколо журналу “Заграва”. Одним із лідерів цієї групи, яка виступала під маркою Української партії національної роботи, був знаний на Волині націоналістичний діяч адвокат Самійло Підгірський з Ковеля. Занепокоєна появою “загравістів” на Волині, польська влада почала пильно стежити за ними. Як повідомляють звіти повітових староств у Володимирі-Волинському та Ковелі, “Заграву” набували 8 осіб, розповсюджували її українські книгарні⁴². Це була, очевидно, “перша ластівка” організованого націоналістичного руху на Волині. Окрім того, у протоколі допиту одного з чільних діячів ОУН на Волині Івана Скоп’юка від 7 січня 1941 р. згадується, що він уже в 1922 р. брав участь у розповсюдженні антипольських листівок (а вони мусили звідкись узятися, і найімовірніше, їх випускали не комуністи, а націоналісти)⁴³.

Документи суспільно-політичного відділу Волинського воєводського управління (далі — ВВУ) та Волинської воєводської команди державної поліції (далі — ВВК ДП) датують появу ОУН на Волині 1926-1927 роками, фактично не відділяючи Українську Військову Ор-

⁴² ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 763. – Арк. 11зв, 13, 16.

⁴³ Кучерена М. М. “Тасмий борець”. – С. 302.

ганізацію (УВО) від ОУН, що з'явилася двома роками пізніше, і подають такі дані про чисельність УВО та ОУН у 1927-1937 рр.:

1927/1928	430	1929	327	1930/1931	56
1932	73	1933/1934	762	29.10.1935	942
31.12.1935	741	01.07.1936	720	02.04.1937	319 ⁴⁴

Щодо територіального поширення впливів ОУН, то, на думку експертів ВВУ, найпотужніша організаційна мережа існувала на півдні Волині і в Костопільському повіті. Звіти ВВУ подають такий розподіл кількісного складу ОУН по повітах:

Повіт	29.10.1935	31.12.1935	01.07.1936	31.12.1936	02.04.1937
Дубно	154	73	120	85	31
Горохів	62	60	40	60	46
Костопіль	67	72	72	—	—
Ковель	75	75	70	68	29
Кременець	80	76	80	72	19
Любомиль	—	—	—	—	—
Луцьк	179	105	105	100	124
Рівне	185	156	100	120	40
Сарни	3	—	3	—	—
Володимир	46	43	70	20	8
Здолбунів	81	81	60	60	22 ⁴⁵

⁴⁴ ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 7229. – Арк. 248;

ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 243а. – Арк. 69;

ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 70. – Арк. 222; Спр. 78. – Арк. 38зв, 149; Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 36-38;

ЦДІА України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 59; Монографія..., арк. 2зв.

⁴⁵ ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 1035. – Арк. 16;

ДАРО. – Ф. 33. – Оп. 4. – Спр. 70. – Арк. 222-222зв; Спр. 78. – Арк. 38зв. – Спр. 90. – Арк. 78; Оп. 5. – Спр. 128. – Арк. 36-38.

Однак є серйозні підстави сумніватися в достовірності наведених цифр. Коментуючи дані за 1927-1934 рр., укладачі “Монографії ОУН на Волині” зазначають, що причиною певної диспропорції між ростом мережі ОУН та кількістю її “готованих” членів була незадовільна агентурна робота органів безпеки й недооцінка загрози з боку ОУН на Волині⁴⁶. Аналогічну думку висловлювали й рівненські прокурори та люблінський апеляційний прокурор Ян Марковський, коментуючи інформацію ВВУ за 1935-1936 рр.⁴⁷. Особливо гостро прокуратура критикувала начальника слідчого управління воеводської команди державної поліції Завідського, звинувачуючи у поданні тенденційної та необ’єктивної інформації. При цьому наводився факт, що 16 осіб, яких слідче управління подало як членів ОУН, мусили звільнити за браком будь-яких доказів. Більше того, у зв’язку зі звинуваченням полковника-пенсіонера Куцкевича в Костополі відбувся судовий процес, під час якого агента референтури безпеки Костопільського староства засудили за провокацію⁴⁸. Хоч ці претензії можна розглядати як елемент кампанії проти політики воеводи Генрика Юзевського та його оточення, але вони мали під собою втвердий ґрунт. Не викликає сумніву той факт, що органи безпеки значно менше знали про ОУН, ніж про КПЗУ. У 1937 р. за приналежність до ОУН та організації націоналістів-гетьманців УНАКОР, на яку до певної міри впливала ОУН, було засуджено 156 осіб, а за комуністичну діяльність лише в квітні, червні і липні цього ж року засудили 291 особу⁴⁹. На Луччині ОУН нараховувала близько 160 дійсних членів і приблизно 800 симпатиків⁵⁰. Частина діячів ОУН, які були засуджені в 1938-1939 рр., у документах ВВУ за 1935-1937 рр. просто не фігурують. Не було відомо полякам і про розподіл функцій між окремими членами ОУН. Самі ж рівненські прокурори вважали, що на середину 1937 р. волинська мережа ОУН мала налічувати кілька тисяч осіб⁵¹. За даними звіту Крайового проводу ОУН про становище на Західноукраїнських землях, у червні 1941 р. на Волині налічувалося до 5000 оунівців. Цю цифру можна вважати цілком вірогідною⁵². Про це опосередковано свідчить і той факт, що

⁴⁶ *Monografia...*, арк. 23в.

⁴⁷ ДАРО, – Ф. 33, – Оп. 4, – Спр. 90, – Арк. 77зв, 107, 140, 165, 198-198зв; ЦДІА України у Львові, – Ф. 205, – Оп. 1, – Спр. 138, – Арк. 58-59зв.

⁴⁸ ДАРО, – Ф. 33, – Оп. 4, – Спр. 90, – Арк. 128зв, 165.

⁴⁹ ДАРО, – ф. 33, оп. 4, спр. 84, арк. 63зв-64зв, 70, 127зв, 158-158зв, 182-183зв; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. С. 455, 457-458.

⁵⁰ ДАВО, ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 93; ДАРО, ф. 33, оп. 5, спр. 128, арк. 36-38.

⁵¹ ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 463, арк. 85зв; спр. 889, арк. 58-60, 62, 66; ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 80зв-81, 97-97зв; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 2зв-227; спр. 78, арк. 11-14, 38-41зв, 67зв-74, 94-98, 100-108зв, 144-145, 148-155зв; спр. 90, арк. 166; оп. 5, спр. 128, арк. 36-38.

⁵² *Відновлення Української Держави в 1941 році*. С. 180.

коли в ході т. зв. “великої ліквідації” ОУН на Волині 1938–1939 рр. було ув’язнено 624 активні члени, організація продовжувала існувати й розбудовуватися⁵³. Згідно з даними, наведеними у праці Олександра Денищука “Книга Пам’яті і Слави Волині”, в Березнівському, Корецькому та Рівненському районах Рівненської області зареєстровано 1131 учасника визвольних змагань 1922–1941 рр; з них репресовано 157 осіб, ще 2 людей загинуло⁵⁴. Частина з них не була членами УВО чи ОУН, але відіграла активну роль у піднесенні національної свідомості серед українців Волині, чим сприяла діяльності цих організацій.

Більш точно визначені межі територіального поширення ОУН. Висновки експертів ВВУ підтверджують події наступних 10–15 років, які засвідчили, що ОУН мала набагато сильнішу підтримку населення на півдні Волині і Костопільщині, ніж на Поліссі, де частина території перебувала під впливом червоних партизанів. Однак уже в 1938 р. поліція зафіксувала появу осередків ОУН на теренах Сарненського та Любомильського повітів, а також у гміні Чарторийськ Луцького повіту. До літа 1941 р. станиці ОУН були вже майже в 950 населених пунктах Волині і Полісся; не охопленими організаційною мережею залишалися близько 380 населених пунктів⁵⁵.

ОУН вела послідовну й безкомпромісну боротьбу з польським колоніальним режимом, який перешкоджав втіленню в життя головної мети ОУН — побудови незалежної Української Держави. Поставленої цілі можна було досягти лише завдяки підвищенню національної самосвідомості українців та підтриманню в їхніх серцях віри в можливість самостійної України. Саме це й визначало форми боротьби, які використовувала ОУН.

Найважливішим методом боротьби була пропаганда української національної ідеї легальними та нелегальними шляхами. Вона повинна була охоплювати всі сфери життя українців. Провідники організації були переконані, що ОУН — це “не лише револьвери і гранати, а револьвери, гранати і вся цілість українського життя”⁵⁶. Пропаганда могла носити легальний і нелегальний характер, бути усною або поширюватися за допомогою друкованого слова (листівки, книжки, газети і журнали) чи якихось акцій, що знаходили широкий відгук у суспільстві. Та в основному пропагандивна діяльність ОУН на Волині ґрунтувалася на поширенні легальної літератури, що сприяла пробудженню національної свідомості українців. Окрім того, велася активна пропаганда, спрямована на поширення української мови в церковній

⁵³ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 8086, арк. 7.

⁵⁴ Денищук О. Книга Пам’яті і Слави Волині. Т. 2. Ч. 1. С. 24; Т. 3. С. 24; Т. 5. С. 25.

⁵⁵ Відновлення Української Держави в 1941 році. С. 180.

⁵⁶ ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 670, арк. 5зв.

та шкільній галузях⁵⁷. У 1929-1934 р. польська поліція зареєструвала на Волині 175 пропагандивних заходів (поширення нелегальних видань ОУН, шкільні виступи, окремі випадки знищення польських державних символів), а в 1935-1939 рр. — 57* таких заходів⁵⁸. Слід, однак, зауважити, що поліція не могла проконтролювати усну пропаганду, значну частину каналів поширення нелегальних видань ОУН та пропаганду, що велася під прикриттям легальних організацій. Зазвичай реєструвалися акції, які вже мали резонанс серед значної частини населення.

Важливе місце в пропагандивній і саботажній діяльності ОУН на Волині займали шкільні акції, які проводилися під гаслом боротьби за українську школу. Вони мали на меті протистояти подальшій колонізації освіти, що є важливою частиною духовного життя нації, а де можливо, то і добиватися поступок. Так, наприклад, сталося у Жидичині, коли під керівництвом членів ОУН батьки й діти домоглися відновлення української школи. Протягом 1929-1939 рр на Волині ОУН провела 63** шкільні виступи⁵⁹. Під час акцій розкидали видані ОУН листівки, знищували державну символіку Польщі та деякі види шкільного майна; батьки та учні відмовлялися брати участь у польських святах, домагалися, щоб викладання в школах велось українською мовою. Шкільний виступ як метод пропаганди зародився у серпні 1933 р. на Галичині і швидко перекинувся на Волинь, найбільшого розмаху набравши у вересні-жовтні 1933 р. Найактивніше акція проводилася в Луцькому (31 виступ у вересні-жовтні 1933 р.) та Здолбунівському повітах, а також у ґміні Деражне Костопільського повіту (9 виступів у листопаді 1933 р.) та ґміні Клевань Рівненського повіту. Шкільні виступи не припинялися й пізніше, а в інструкції для надрайоновців, яку поліція вилучила із захопленого архіву повітового проводу ОУН Луччини, робота зі шкільною молоддю визначалася як один із найважливіших напрямів діяльності ОУН⁶⁰. Хоч польська влада не збиралася йти на поступки, однак жителі села Жидичин Луцького повіту за активної допомоги оунівців домоглися того, що Жидичинська школа була переведена на українську мову навчання⁶¹.

⁵⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 104; спр. 78, арк. 68, 74, 94, 100зв, 102зв-103, 149; ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 889, арк. 51-52; ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 83.

* Дані неповні.

⁵⁸ Підраховано за: ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 3837, арк. 16-19зв, 37-39, 74-75зв, 89-90зв, 104-104зв, 117-118; ф. 46, оп. 9а, спр. 3579, арк. 18-24, 45-49, 52-57, 66-67; *Monografia...*, арк. 3-13, 17-17зв, 19зв-20зв, 24-25, 31зв-34, 44-50, 66зв-71, 78-78зв, 87-91.

** Дані неповні.

⁵⁹ Підраховано за: ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 3837, арк. 16-19зв, 37-39, 74-75зв, 89-90зв, 104-104зв, 117-118; ф. 46, оп. 9а, спр. 3579, арк. 18-24, 45-49, 52-57, 66-67; *Monografia...*, арк. 3-13, 17-17зв, 19зв-20зв, 24-25, 31зв-34, 44-50, 66зв-71, 78-78зв, 87-91.

⁶⁰ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 33-34.

⁶¹ Кучерпа М. М. "Тамний борець". (Про долю І. В. Скоп'юка). – С. 303.

Із другої половини 1930-х років особливо актуальною для ОУН стала церковна акція. Використання фактів релігійної дискримінації щодо православного українського населення Волині стало потужним зняряд-дям пропаганди в руках ОУН. На думку діячів організації, церква як за кадровим складом, так і за характером діяльності повинна бути українською; тих, хто опирався цьому, часто навіть тероризували⁶².

Важливе місце в діяльності ОУН відводилося й господарській акції, що виявлялася у всебічній підтримці української торгівлі й українсько-го виробника. У рамках господарської акції оунівці сприяли професій-ній освіті українців, створенню невеликих підприємств та кооперативів, влаштовували бойкот неукраїнських виробників та торговців, намагали-ся також зробити українські підприємства осередками націоналістичної пропаганди. За допомогою господарських акцій, які проводилися під гаслом “Свій до свого по своє”, повстанці зміцнювали своє фінансове становище і здобували підтримку різних верств населення⁶³.

Коли стало зрозуміло, що майбутня війна — це лише справа часу, ОУН активізувала на Волині свою підготовку до неї. Майже кожен про-від ОУН від сільського до Крайового мав у своєму складі військового референта, до компетенції якого належали: збір зброї, амуніції та військового спорядження; стеження за тими місцями, де можна було здобути зброю; військова та спортивноруханкова підготовка членів ОУН. Тих оунівців, які мали йшли служити до війська, наставляли, щоби “не пхалися на ординарців і до кухні, лишень до підфіцерських шкіл”⁶⁴.

Хоча здобута зброя та військова підготовка вояків підвищували ефек-тивність терористично-саботажної діяльності ОУН, кількість бойових акцій була обмежена. Переважно це були замах на представників польської влади та осіб, які співпрацювали з поліцією. За звітами ВВУ, з 1 січня 1935 р. по 30 червня 1936 р. ОУН здійснила 17 терористичних акт-ів, у т.ч. 9 убивств; усього ж протягом 1929–1939 рр. ОУН провела на Волині 45 терористичних акцій (погрози-попередження, побиття, зама-хи та вбивства), причому піковим у терористичній діяльності ОУН став 1935 р. У 1937 році крім поодиноких терористичних актів було проведено кілька експропріаційних акцій, що мали поповнити організаційну касу. З 1929 по 1939 рр. було проведено також 82 саботажі⁶⁵. Метою терористи-

⁶² ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 25-28; ф. 46, оп. 9а, спр. 670, арк. 7.

⁶³ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 31-33; ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 83.

⁶⁴ ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 670, арк. 43в-5.

⁶⁵ Підраховано за: ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 3837, арк. 16-19зв, 37-39, 74-75зв, 89-90зв, 104-104зв, 117-118; ф. 46, оп. 9а, спр. 889, арк. 64-66; спр. 3579, арк. 18-24, 45-49, 52-57, 66-67; ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 83-83зв, 86зв; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 226-227; спр. 78, арк. 41зв, 155зв; спр. 84, арк. 69зв-70, 126, 257; *Monografia...*, арк. 3-13, 17-17зв, 19зв-20зв, 24-25, 31зв-34, 44-50, 66зв-71, 78-78зв, 87-91.-

чно-саботажної акції було засвідчити присутність повстанців у регіоні та їхню військову силу, а також перешкодити агентурно-інформаційній діяльності польських органів безпеки.

Найбільше занепокоєння у волинської адміністрації викликали організаційне зміцнення ОУН та поширення її впливу серед легальних організацій. На рівні повіту ОУН ділилася на т. зв. “червону” й “синю” “лінії”. “Червона лінія” являла собою усталену форму організації ОУН, а “синя лінія” (самі оунівці називали її “органічний сектор”) забезпечувала напівлегальну націоналістичну роботу серед мас. “Синю лінію” представляли спеціальні уповноважені, які керували роботою т. зв. “легальників” – людей, які формально не перебували в ОУН, але були її “агентами впливу” в легальних організаціях)⁶⁶. Звіти суспільно-політичного відділу ВВУ повідомляли, що ОУН впливала на осередки таких легальних організацій, як “Союз українок”, “Просвіта”, протиалкогольне товариство “Відродження”, студентське товариство “Основа”, численні кооперативи, а також філії “Українбанку” в Луцьку та Володимирі⁶⁷. Агент “G” в інформаційному повідомленні № 18 від 26 травня 1936 р. зазначав: “Як характерний момент слід підкреслити, що поміркований табір ОУН перебуває в тісному контакті зі всілякими українськими господарськими, торгово-промисловими, суспільними та ін. організаціями, здобуваючи собі таким чином могутні впливи в регіоні”⁶⁸. Особливу увагу ВВУ звертало на проникнення оунівців у філії “Союзу українок” та читальні “Просвіти”, до яких, за словами Данила Шумука, “горнулася вся освічена українська молодь”⁶⁹. Один із керівників ОУН на Волині, Олександр Бусел на зібранні “Звена Волинського”* (27.05.1937) рекомендував його членам вступати до “Союзу українок” та “Сільського господаря”. А на одному з попередніх засідань “Звена” він говорив, що завданням ОУН у цей час є не творення якнайбільшої кількості осередків (бо поліція щохвилини може ліквідувати їх), а виховання свідомих і активних громадян. Боротися з усім суспільством владі не під силу, а на випадок революції воно підтримає дії повстанців⁷⁰.

Своїх “агентів впливу” ОУН мала не лише в громадських та господарських організаціях, але й у політичних партіях. Так, із 13 оунівських діячів Костопільщини, яких у січні 1937 р. засудили на Рівненському процесі, 12 належали до проурядового Волинського українського об’єднан-

⁶⁶ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 222, 228; спр. 78, арк. 69, 222; спр. 90, арк. 79зв; спр. 97, арк. 225зв-227зв.

⁶⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 225зв-226; спр. 78, арк. 41-41зв, 108зв, 155-155зв.

⁶⁸ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 78, арк. 94.

⁶⁹ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 225зв-226; спр. 78, арк. 41-41зв, 108зв, 155-155зв; Шумук Д. *Пережите й передумане*. С. 20.

* “Звено Волинське” — організація студентів-волянців при Товаристві ім. Петра Могили у Львові.

⁷⁰ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 84, арк. 119зв, 126.

ня (ВУО)⁷¹. Учасник національно-визвольної боротьби на Луччині В'ячеслав Поліщук згадував: “Під прикриттям ВУО свою справу розгортала ОУН...”⁷² У Ковельському повіті, а також на Луччині, де сильними були позиції комуністи, ОУН намагалася здобути собі симпатії серед колишніх членів компартії як найбільш активних і загартованих⁷³.

У 1929-1939 рр. тактика оунівців на Волині визначалася потребою подальшої розбудови організаційної мережі та поширення націоналістичної ідеології серед населення в умовах жорсткої протидії репресивного апарату Польщі. Першочерговими завданнями керівництво ОУН визначило: 1) підготовку за допомогою активної легальної та нелегальної пропаганди сприятливого ґрунту для створення націоналістичних осередків; 2) організацію й розбудову таких осередків; 3) збереження, виховання і навчання кадрів; 4) добре законспіровану підготовку до можливої війни; 5) проведення бойових акцій у разі потреби; 6) поширення впливу на різні легальні організації⁷⁴. У цілому можна сказати, що тактика, яку обрала ОУН, була досить ефективною і суттєво підірвала позиції польського окупаційного режиму в Західній Україні.

Діяльність ОУН викликала масові репресії з боку польської влади. Перші арешти членів ОУН відбулись у травні, жовтні та листопаді в ході т. зв. “ліквідації”^{*} ОУН у Рівненському та Здолбунівському повітах. Було заарештовано 94 особи; 47 із них засудили на кількох процесах у Рівненському окружному суді до різних термінів ув'язнення (від 0,5 до 8 років)⁷⁵. У вересні 1931 р. відбулася “мала ліквідація” ОУН у Ковелі (заарештовано 7 осіб; усі засуджені до різних термінів ув'язнення Луцьким окружним судом у листопаді 1932 р.), а в квітні 1933 р. — в Лаврові Луцького повіту (заарештовано 10 осіб; 9 засуджено Луцьким окружним судом у вересні 1933 р.)⁷⁶. У червні 1932 р. була проведена “ліквідація” Юнацтва ОУН в Кременці (заарештовано 38 осіб), яка завершилася в грудні 1933 р. засудженням 26 осіб⁷⁷. Окрім великих “ліквідацій”, час від часу проводи-

⁷¹ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 90, арк. 220зв

⁷² Віче (Луцьк). 1995. 20 жовтня.

⁷³ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 70, арк. 105; спр. 78, арк. 72; спр. 84, арк. 119зв.

⁷⁴ ДАВО, ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 83-83зв; Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. С. 1 07; Коржан М. Фрагмент діяльності ОУН... С. 540, 542-546.

^{*} “Ліквідаціями” називали заздалегідь підготовлені акції, спрямовані проти осередків якоїсь партії чи організації на певній території.

⁷⁵ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 248зв-249; *Монографія...*, арк. 61-61зв, 68зв-69, 87-87зв.

⁷⁶ ДАВО, ф. 216, оп. 3, спр. 1922, арк. 28; *Монографія...*, арк. 22зв-24, 43-43зв; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. С. 300, 415.

⁷⁷ ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 64, арк. 163зв; спр. 71, арк. 86; спр. 97, арк. 222; ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 249зв; ф. 46, оп. 9а, спр. 1077, арк. 1зв-2; ЦДІА України у Львові, ф. 371, оп. 1, спр. 110, арк. 1, 119, 127; *Монографія...*, арк. 29зв-30зв, 33зв; Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. С. 425.

лися арешти націоналістичних діячів, які завершувалися дрібними процесами. Протягом 1932-1936 рр. відбувся 21 такий процес, у результаті чого було засуджено 40 українських націоналістів⁷⁸. У 1934 р. унаслідок поліційно-судових репресій було заарештовано 96 осіб (частину з них відправили в концтабір Береза-Картузька) і засуджено 29⁷⁹.

Дві великі “ліквідації” ОУН на Волині були проведені в 1936 р. Одна з них відбулася на Володимирщині (було затримано 47 осіб, у т. ч. і людей із Сокальщини) і закінчилася потім відомим Луцьким процесом “42-х” (серпень 1937 р.), на якому було засуджено 34 особи на сумарний термін 131 рік ув’язнення (терміни від 1 до 10 років)⁸⁰. Улітку 1936 р. в Костопільському повіті ОУН розгорнула широку саботажну акцію (кілька десятків підпалів). Польська влада не забарилася з відповіддю — поліція заарештувала на Костопільщині 87 членів ОУН, а в січні та грудні 1937 р. відбулися два процеси проти них (проходили в Рівному); в результаті було засуджено 62 особи на сумарний термін 332,5 років⁸¹. Наступною стала проведена 5-8 серпня 1937 р. “ліквідація”, у ході якої було заарештовано 138 осіб (майже всі вони – члени Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ). Цю акцію представники слідчого управління в Луцьку вважали не зовсім вдалою, бо вона зачепила тільки верхівку ОУН на ПЗУЗ, але зовсім не торкнулася низів, які дуже скоро відновили наступ ОУН на Волині. Одним із наслідків цієї “ліквідації” став черговий “процес-монстр”, який відбувся 22-26 травня 1939 р. і на якому було засуджено 20 членів ОУН, у т. ч. майже весь Крайовий провід ОУН на ПЗУЗ⁸². Окрім того, продовжувалися дрібніші арешти, скеровані проти окремих осередків ОУН. Однак часом вони велися “наосліп”, без необхідних доказів. Так, наприклад, слідчий відділ у Луцьку несправедливо звинуватив учня Луцької української гімназії Василя Потаповського у співпраці з націоналістами, та хоч окружний суд Луцька виправдав хдопця, навчатися в гімназії йому було заборонено⁸³.

⁷⁸ Підраховано за: ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 1077, арк. 3; ф. 216, оп. 3, спр. 1954, арк. 79зв; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 69, арк. 64, 78зв; спр. 70, арк. 58; ЦДІА України у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 1035, арк. 1, 35; ф. 371, оп. 1, спр. 99, арк. 1, 2, 16-16зв, 25; оп. 1, спр. 82, арк. 1-1зв; Монографія..., арк. 12, 31, 33зв-34, 40зв, 49, 70, 78-78зв; Я. Л. Твори себе сам. С. 13-14; Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 299, 420, 422-423, 466-468, 470-471.

⁷⁹ ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 1077, арк. 3; ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 69, арк. 64; спр. 70, арк. 107; Монографія..., арк. 31, 33зв-34; Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 422.

⁸⁰ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 251; Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 455-457.

⁸¹ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 251-251зв; Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 455, 457-458.

⁸² ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 8-8зв; Мірчук П. Нарис історії ОУН. С. 461.

⁸³ Українська гімназія в Луцьку. С. 40.

Найпотужнішою (і останньою) “ліквідацією” ОУН на Волині стала т. зв. “велика ліквідація” 1938-1939 рр. Вона почалася в листопаді 1938 р. арештами членів ОУН на Луччині і тривала майже до самого розвалу Польщі у вересні 1939 р. У ході цієї “ліквідації” до 17 серпня 1939 р. було заарештовано 754 особи, з них ув’язнено 624 члени ОУН, віддано під нагляд поліції 43 і звільнено 87 осіб. Окрім того, поліція “занотувала”, але не заарештувала ще 131 члена ОУН. Загалом було “розпрацьовано” 1 окружний, 6 повітових, 10 надрайонних, 22 районних, 48 сільських проводів та 22 інші осередки ОУН. Унаслідок цієї ліквідації найбільше постраждали осередки ОУН у Луцькому (281 заарештований), Дубненському (120), Здолбунівському (84), Горохівському (88) повітах. Навіть там, де ще в 1937 р. поліція не фіксувала якоїсь активності українських націоналістів, почалися арешти членів та симпатиків ОУН (Любомильський повіт: 14 затримано, з них 8 ув’язнено; Сарнинський повіт: заарештовано 25, усіх ув’язнили)⁸⁴. Усі ці арешти виливались у велику кількість дрібних судових процесів. Відомий адвокат Степан Шухевич згадував, що на кінець серпня 1939 р. мав “занотованих у своїм термінарі біля тридцяти розправ на Волині, та їх не встигли польські суди перепровадити”⁸⁵. На 8 червня 1939 р. із 649 затриманих членів ОУН 207 було засуджено на ув’язнення терміном від 1 до 13 років⁸⁶.

Багатьох арештованих без дотримання жодних юридичних формальностей було кинuto до концтаборів у Березі-Каргузькій та Пулавах. Особливо великих розмірів цей процес набув у серпні – на початку вересня 1939 р., коли серед 7 тис. нових в’язнів Берези-Каргузької 4,5 тис. були українцями⁸⁷. З липня 1934 р. регулярна висилка національно свідомих представників українства стала однією з найбільш уживаних форм позасудових розправ із противниками польського окупаційного режиму, а концтабори, на думку польського керівництва, були “твердою школою життя”. На те, щоб зробити такою “школою” ще й в’язниці, був спрямований і тюремний статут 1934 р., який суттєво обмежував права ув’язнених, даючи широку дорогу тюремній сваволі; особливо погіршилося становище політв’язнів. Це викликало протест, і 13 липня 1938 р. в Луцькій тюрмі відбулася голодівка членів ОУН, які вимагали поліпшити умови ув’язнення, насамперед розширити сферу вживання української мови⁸⁸.

⁸⁴ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7229, арк. 252зв; спр. 8086, арк. 7.

⁸⁵ Шухевич С. *Моя життя. Спогади*. С. 574.

⁸⁶ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 8086, арк. 2-6.

⁸⁷ Рожик М. *Репресії проти політв’язнів у Польщі*. С. 330.

⁸⁸ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 7837, арк. 117зв.

Поляки використовували й інші форми позасудових репресій, наприклад, обмеження при прийомі на роботу або заборона навчатися тим особам, діяльність яких здавалася поліції підозрілою.

Підсумовуючи, слід зазначити, що: 1) асиміляційно-репресивна політика польської влади на Волинських землях була скерована на знищення українців як нації; 2) вона викликала сильний опір з боку українців, сприяла загостренню українсько-польських відносин; 3) ОУН стала головною силою українського національно-визвольного руху й успішно протистояла окупаційній політиці польської влади, що підтверджують події на теренах Західної України у 1940-х–1950-х рр.